

Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale

ZUONIMIR WYROUBAL

Zidne slikarije u sakristiji zagrebačke katedrale dao je godine 1949. očistiti i konzervirati Odbor za organiziranje izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije. Za tu su parišku izložbu trebale biti napravljene kopije. Kako su freske bile prekrive toliko debelom naslagom čađi i prljavštine, da su se jedva razaznavali obrisi pojedinih likova, to su morale biti prije očišćene. God. 1930. pisao je Đuro Szabo u »*Narodnoj starini*« o zagrebačkoj katedrali. U tom radu spominje i naše zidne slikarije te kaže, da su »tako potamnjele i oštećene, da se danas — (1930.) tek nejasno vide pojedine figure, a reproducirati se ne mogu.« Razumljivo je, da 1949. nisu mogle bolje izgledati nego 19 godina prije. Iz tog uzroka nisu fotografirane prije početka radova na čišćenju, iako se to redovito radi prije nego se poduzme ikakav restauratorski zahvat na umjetnini. No postoje fotografije, koje je god 1937. snimio dr. A. Schneider, na kojima se vidi mnogo toga, što u posljednje vrijeme nije bilo vidljivo.¹ Uzrok tom naglom tamnjenju bila je nevaljala peć (sakristija se zimi loži), koja se jako dimila, a nitko se nije sjetio da je popravi, sve dok freske nisu bile očišćene, a uprava katedrale na to upozorena. Činjenica, da su freske bile gotovo nevidljive, uzrok je vjerojatno, da se njima dosada nije potanje pozabavio ni jedan naš historičar umjetnosti. Zato je još i danas javnosti poznato tek toliko, koliko je o njima pisao I. K. Tkalčić god. 1885.² Njegovim podacima nije do novijeg vremena gotovo ništa nova dodano. Uzrok tome propustu ne će biti nikako u nepoznavanju njihove vrijednosti, jer ih je već Tkalčić, kad ih je otkrio, stavio u drugu polovicu XIII. stoljeća i pripisao vremenu biskupa Timoteja (1264—1287). Ostaci romaničkog zidnog slikarstva kod nas su vrlo rijetki, a koliko ih imade, vrlo su slabo naučno obrađeni. U dalmatinskim krajevima naše Republike imade nešto više ostataka romaničkog slikarstva nego u gornjoj Hrvatskoj, no ni ti nisu mnogo bolje obrađeni.³

Đuro Szabo kaže, da je te freske otkrio I. K. Tkalčić god. 1882.⁴ Držim, da to može biti tek djelomice istina. Bit će da je on zbilja otkrio slikarije na svodovima, no freske na južnom zidu sakristije nije mogao otkriti, jer

¹ Prije tog snimanja neki su fragmenti čišćeni, no 1949. nije bilo traga tim očišćenim mjestima. Sve su slikarije bile prekrive jednoličnom naslagom čađi.

² I. K. Tkalčić: »*Proostolna crkva zagrebačka nekada i sada*«. Zagreb 1885.

³ Kruno Prijatelj: »*Prilozi slikarstvu XV—XVIII. st. u Dubrovniku*«. *Historijski zbornik* 1951. br. 1—4... »Dalmatinsko romaničko slikarstvo još čeka svoju pravu obradbu. Sami fragmenti još nisu ni fotografirani, da bi se omogućila definitivna komparativna analiza.«

⁴ Đ. Szabo: »*Stari Zagreb*«, Zagreb 1941.

taj nije nikad ni bio prekriven. On ga je mogao samo dati očistiti, kao što je očišćen god. 1949., no tu ne možemo govoriti ni o otkriću, a ni o otkrivanju. Razlika u sačuvanosti te freske i fresaka u svodovlju očita je. Već se na prvi pogled vidi, da su freske na svodovima morale biti prekrečene ili prežbukane. One su pune oštećenja nastalih udarcima čekića. Podrijetlo tih oštećenja može biti dvojako. Ona su mogla nastati prije prežbukavanja slikarija, a mogla su nastati i prigodom odstranjivanja žbuke nanesene preko fresaka. Postoje mjestimice dublje rupe nastale od udaraca čekićem, koje posvema sjećaju na rupe, kakve zidari prave u zidu kad ga hoće prekriti novom žbukom. Ta su dublja oštećenja, međutim, suviše rijetka, da bi se prema njima moglo zaključiti, da su freske bile nekad prežbukane. No iako se sa sigurnošću ne može ustvrditi, da su bile prekrive naslagom žbuke, to se može sa sigurnošću reći, da su bile prekrečene, i to vjerojatno u više navrata. Sitna i plitka oštećenja, nastala udarcima čekića, prekrivaju cijele površine fresaka tako gusto, da možemo sa sigurnošću ustvrditi, da su nastala prigodom odstranjivanja naslaga kreča, koje su prekrivale freske. To pokazuje, da su taj posao izveli zbilja »stručnjaci«.

Osim toga su sve slikarije na svodovima, naročito one u istočnoj polovici oslikanog dijela sakristije, mnogo svjetlije. Uzrok je tome bila mrena, kojom su prekrive freske. Ta je mrena nastala preobilnom upotrebom vapnene vode prigodom učvršćivanja otkrivenih fresaka. Za učvršćivanje fresaka upotrebljava se i danas vapnena voda, no ta se ne smije preobilno ni u suviše mnogo navrata nanositi na freske, jer iako je bistra i posve prozirna, sadrži ona dosta kreča da na slikariji stvori mrenu, ako se preobilno nanosi. Ta je pogreška učinjena i prigodom otkrivanja tih slikarija, pa se više ne može popraviti.

Nasuprot tome, zidne freske ne pokazuju tragove oštećenja nastalih udarcima čekića, kao ni bijele mrene, koju imadu slikarije na svodovima. Zato držim, da on nije bio nikad prekrečen ni prežbukane. Boje su na njemu izrazitije, punije i svježije nego na freskama svoda. Preobilno natapanje nekih fresaka vapnenom vodom bit će samo djelomice uzrok toj razlici. I bez toga bi boje freske na zidu bile izrazitije, jer su gušće nanijete kod slikanja. Zidna je slikarija rađena s više pigmenta, dok su slikarije u svodovlju slikane više lazurno. Ta razlika u načinu slikanja išla bi u prilog tvrdnji I. Franića,⁵ da freske na zidu nije radio isti majstor i da one nisu nastale u isto vrijeme kad i freske na svodovima.

⁵ Ivo Franić: »*Stara katedrala u Zagrebu*«, Zagreb godišta 1934 — 35.

Obično su žbukom prekrivene ili prekrećene freske bolje sačuvane nego otkrivene, jer ih ta žbuka ili naslaga kreča čuva od čađi, blata i vlage, koja dolazi izvana kao i od drugih vremenskih i atmosferskih nepogoda. Ovdje imademo posve obrnut slučaj. Krivnja je, kako već rekoh, u neumjesnom postupku prigodom odstranjenja žbuke ili kreča, kojim su slikarije bile prekrivene. Danas postoji u sakristiji na svodovima osam oslikanih, rebrima odijeljenih polja sa ukupno osamnaest likova te jedna slikarija na zidu sa četiri lika. Do restauracije sakristije postojala je još jedna zidna slikarija na zidu, koji je dijelio prednji dio sadašnje sakristije (nekadašnja riznica) od srednjeg dijela — stare sakristije. Na toj je zidnoj slikariji bio prikazan »Posljednji sud«, a uništio ju je Bollé kad je srušio zid, da iz sakristije i riznice stvori jednu prostoriju. Ipak se sjetio da napravi kopiju u akvarelu, tako da danas znademo, kako je po prilici ta slikarija izgledala.

Najljepša, najvrednija, a ujedno i najbolje sačuvana freska u sakristiji je freska na južnom zidu.

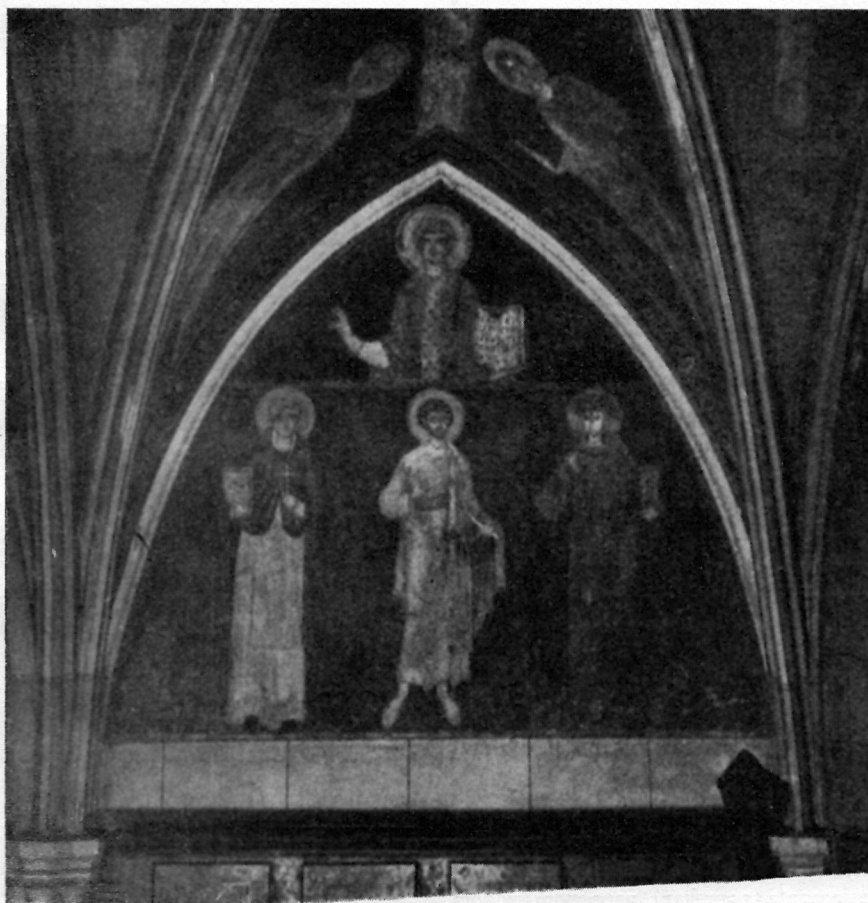
Ta je freska horizontalno podijeljena u dva dijela. U donjem su dijelu prikazana tri svetačka lika u frontalnom stavu. To su prema Tkalčiću sv. Antun pustinjač, sv. Bernardo i sv. Dominik. U gornjem je dijelu prikazan Krist kao glavar crkve s otvorenom knjigom u ruci.⁶ Na knjizi je zapis, koji Tkalčić čita: »*Omnis qui verbum dei audit et credit ei, habet vitam eternam.*« Interesantno je primi-

jetiti, da je slikar prepravljao oblik knjige kad je freska bila dovršena. Gornji i donji rubovi knjige bili su kosi, iako su redovi teksta gotovo horizontalni. Slikar je preko već suhe freske vapnenom bojom korigirao te rubove i učinio ih horizontalnima, tako da budu u skladu s linijom teksta. Veći dio te na suhu žbuku nanese boje (*fresco secco*) otpao je, pa se sada vidi stari oblik knjige, dok je od korekture ostao samo gornji rub.

Ta je freska jedina gotovo potpuno ušćuvana. Postojale su na njoj na dva mjesta šupljine. Na tim se mjestima žbuka uzdigla i raspukla, a manji su komadi otpali. Jedna se šupljina nalazila uz rub Kristove glave, a druga uz njegovu desnu ruku. Tu su neki dijelovi žbuke bili rasklimani, pa je postojala opasnost da otpadnu. U donjem je dijelu na tamnoplavoj pozadini bilo jedno veće oštećenje (cca. 10 × 10 cm.), dok je manjih bilo nekoliko. Sva su ta oštećena mjesta popunjena žbukom (vapno-pijesak 1 : 3), dok je rasklimana žbuka lijepljena kazeinom.

Sve se to moglo ustanoviti i izvesti tek pošto je slikarija bila očišćena, jer je bila toliko crna, da se nisu likovi razaznavali. Retuši su izvedeni kazeinom, i to samo na mjestima, gdje je nanijeta nova žbuka. Čišćenje je izvedeno kruhom, a zatim su ostaci prljavštine isprani destili-

⁶ Prema Karamanu je donji u sredini Krist, a lijevi i desni sv. Dominik i sv. Franjo. L. j. Karaman: *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, Historijski zbornik god. III. 1950., broj 1—4.

Sakristija katedrale, sjeverni zid — Krist sa sveticima

ranom vodom. Mjesta, na kojima je čađ bila masnija i jače se držala žbuke, ispirana su mješavinom destilirane vode i alkohola. Nakon završenog rada freska je dezinficirana 4%-tnim formalinom.

Taj je isti način čišćenja i popravka primijenjen i na ostale slikarije. Jedino mjesta, na kojima se žbuka raspada, nisu ovako čišćena.

Slikarije na svodovima daleko su slabije ušćuvane. Osim već spomenutih oštećenja, nastalih prigodom otkrivanja, jedan je dio slikarija izjedjen vlagom. Na istočnom se dijelu sjevernog zida sakristije nalazi dosta velik prozor, pa se nad njim za hladnog vremena kondenzira vlaga. Ta je vlaga rastvorila ne samo boju, nego i samu žbuku do dubine od 1 cm u gornjim dijelovima svoda iznad tog prozora. Nadalje su u tom dijelu sakristije dva lika upropaštena time, što su posve preslikana. Djelo je to E. Bučevskog, slikara, koji je slikao zagrebačku pravoslavnu crkvu god. 1883. Njemu je bilo povjereni restauriranje tih slikarija, pa je on posao započeo onako, kako su to mnogi restauratori u ono doba radili. On je naime jednostavno cijele likove preslikao ne obazirući se pritom mnogo na originalan lik, pa su te dvije figure posve izmijenjene. Na sreću je posao obustavljen, pa su postradale samo dvije figure. Taj se preslik danas više ne može odstraniti, jer kazein — (ta su dva lika preslikana kazeinom) — dobro prijanja uz vapnenu podlogu. S vremenom će međutim ipak posve nestati, jer vlaga mnogo jače oštećuje kazein nego vapno. No svi su izgledi, da će i originalna slikarija otpasti zajedno s kazeinom, jer je vlaga jaka. U sakristiji se troši mnogo vode gotovo preko cijele godine, a naročito kad se oltari kite cvijećem. Od te se vlage žbuka rastvorila mjestimice do dubine od 1 cm. Zanimljivo je, da sva ta oštećenja, nastala od vlage, datiraju iz vremena poslije restauracije. I na najoštećenijim mjestima, gdje boja i žbuka visi i ima izgled spužve, postoji freska. Kad bi se ta mjesta sada čistila, sva bi boja otpala, a i dobar dio žbuke s njome. Da su ta mjesta bila vlagom oštećena prije restauracije, jasno je, da danas ne bi na njima bilo boje. Izgleda, da prije restauracije nije u sakristiji bilo ni peći ni vodovoda, a oni su glavni krivci slabom stanju tih slikarija.

Iz tih uzroka nisu ta trula mjesta čišćena kruhom, jer bi trljanjem otpala ne samo boja, već i dobar dio žbuke. Ti su dijelovi slikarija samo učvršćeni (ukoliko se to može) tako, da su u više navrata poprskani vapnenom vodom i kazeinom.

Sakristija katedrale — Detalj freske

Lijevo i desno od završnog kamena svoda, u kom je isklesano janje sa zastavicom, nalazi se po jedan okrugli medaljon s likom evanđelista (?). Na tim su mjestima, izgleda, prije bili okrugli otvori (možda radi ventilacije), jer žbuka nije ista kao žbuka okoline.⁷ Nije u istoj razini, a nije ni jednako izgledana, nego je više hrapave površine. Boje likova također ne odgovaraju bojama ostalih slikarija, nego su slike držane u toplijem žućkastom tonalitetu.

Sve su te slikarije oštećene više uz rebra svodovlja. Mjestimice nova žbuka pokriva veće površine. No sva su ta nanovo ožbukana mjesta uglavnom na pozadini, dok likovi postoje, pa šteta nije tako velika.

Tkalčić identificira neke likove. On u likovima iznad nekadašnjih ulaznih vrata vidi sv. Jeronima i svete kraljeve, zaštitnike zagrebačke katedrale: Stjepana, Ladislava i Emerika. Držim, da se gotovo ni za jedan lik (a ima ih 22) ne može sa sigurnošću tvrditi, koga prikazuje.

Uz rubove svih rebara svodova, kao i uz donje rubove slikarija, teče biljni ornament. Taj je ornament izveden vodenim bojama s tutkalom. (*Leimfarbe*). Pokusi čišćenja tog friza, učinjeni na nekoliko mjesta, pokazali su, da se tutkalo u boji na većem dijelu friza raspalo, pa boja otpada kao prašina. No ispod toga »*lajmfarbom*«⁸ izvedenog friza nalazi se na mjestima, gdje nije nanijeta nova žbuka, posve identičan friz izveden vapnenom bojom, dakle originalan. Friz nije posvuda jednak nego se izmjenjuju četiri uzorka. Valjat će, kad se bude sakristija konačno uređivala, očistiti i taj friz i nadoknaditi ga samo na onim mjestima, gdje manjka, to jest, gdje je nanijeta nova žbuka.

Na istočnoj polovici južnog zida, gdje su nekada bila ulazna vrata, nalazi se sada plitka niša. U udubinu te plitke niše obješena je neka slika. Na više mjesta tog zida kao i u udubini niše izvršena su pokusna skidanja prekreča, no ni na jednom mjestu nisu nađeni ostaci slikarija, nego se posvuda ispod svijetložutog naliča nalazi jednolična tamnoplava boja.

Radovi restauriranja i konzerviranja izvedeni su u svibnju i lipnju 1949., a izveo ih je autor ovog članka.

⁷ Profesor Stahuljak tvrdi, da je nemoguće, da bi to bili otvori za ventilaciju, nego da će biti vjerojatnije, da je biskup Timotej ili netko kasnije iz ikonografskih razloga dao na ta mjesta oslikati freskom dva medaljona.